

ПРОБЛЕМИ ВИЩОЇ ШКОЛИ

УДК 330.3:378.1

І. С. КАЛЕНЮК,
*професор, доктор економічних наук,
головний науковий співробітник відділу соціальної інфраструктури
Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України (Київ),*
О. В. КУКЛІН,
*професор, доктор економічних наук,
директор Черкаського державного бізнес-коледжу,*
В. А. ЯМКОВИЙ,
*завсектором Інституту інноваційних технологій і змісту освіти
Міністерства освіти і науки України,
Заслужений працівник освіти (Київ)*

СУЧАСНІ РИЗИКИ РОЗВИТКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Узагальнено сучасні наукові підходи до розуміння сутності та проявів ризиків у сфері вищої освіти. Систематизовано і виокремлено групи зовнішніх і внутрішніх ризиків освітньої діяльності. Всебічно розкрито систему зовнішніх ризиків і запропоновано можливі механізми реагування на них. Здійснено кластерний регіональний аналіз українських ВНЗ.

Ключові слова: освітні ризики, глобалізація, університети, рейтинги, освітньо-наукові кластери, освітній ризик-менеджмент.

I. S. KALENYUK,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Principal Sci. Researcher, Department of Social Infrastructure,
M. V. Ptukha Institute of Demography and Social Studies
of the NAS of Ukraine (Kyiv),*
O. V. KUKLIN,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Director of Cherkasy State Business-College,*
V. A. YAMKOVYI,
*Head of a Sector at the Institute of Innovative Technologies and Education Contents,
Ministry of Education and Science of Ukraine,
Honored Worker of Education (Kyiv)*

MODERN RISKS OF THE DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION IN UKRAINE

The contemporary scientific approaches to the comprehension of the essence and manifestations of risks in the higher education sphere are generalized. The groups of external and internal risks of the educational activity are systematized and separated. The system of external risks is thoroughly clarified, and some possible mechanisms of reaction to them are proposed. The cluster regional analysis of Ukraine's higher scientific schools is executed.

Keywords: educational risks, globalization, universities, ratings, educational-scientific clusters, educational risk-management.

Каленюк Ірина Сергіївна (Kalenyuk Iryna Sergiivna) – e-mail: kalenyuk@ukr.net;
Куклін Олег Володимирович (Kuklin Oleg Volodymyrovych) – e-mail: kuklin_oleg@ukr.net;
Ямковий В'ячеслав Андрійович (Yamkovyi Vyacheslav Andriiovych) – e-mail: v_jamkovoij@mon.gov.ua.

Головними рисами сьогодення виступає посилення тенденцій до невизначеності під впливом дії нових зовнішніх викликів: глобалізації, поширення ІКТ і змін, пов'язаних з їх поширенням на всі сфери життєдіяльності. Система вищої освіти як важлива сфера національної економіки зокрема та суспільства в цілому теж зазнає такого впливу, а її основні інститути – ВНЗ – ведуть свою діяльність в умовах зростання кількості внутрішніх і зовнішніх ризиків. Зрозуміло, що адекватна реакція на сучасні виклики повинна будуватися на розумінні та ґрунтовному осмисленні всіх можливих ризиків. Особливістю освітніх ризиків можна назвати те, що вони можуть не означати прямих фінансових втрат, а більше проявляються як загрози таких втрат у довгостроковому періоді. Тим часом актуальним є формування напряму освітнього ризик-менеджменту, мета якого полягає у налагодженні процесу прийняття управлінських рішень на різних рівнях (навчального закладу, регіону, підгалузі, галузі освіти в цілому), спрямованих на зниження ймовірності несприятливих процесів і на мінімізацію можливих втрат.

Мета статті – дослідження сутності та структури основних ризиків, з якими стикається система вищої освіти в умовах складного і швидко змінюваного середовища. З огляду на визначену мету, завданнями статті є систематизація ризиків у сфері вищої освіти; розкриття сутності та характеру основних зовнішніх ризиків для розвитку вітчизняної системи вищої освіти; регіональний аналіз ВНЗ.

В економічній теорії та практиці поширеним є сприйняття ризиків у контексті можливих втрат при веденні підприємницької діяльності – прибутку, інвестицій, капіталу тощо. Основи для такого розуміння було закладено ще представниками класичної (Дж. Мілль, Н. Сеніор) і неокласичної (А. Маршалл, А. Пігу) шкіл. Дж.М. Кейнсом було запроваджено поняття “схильність до ризику”. Фундаментом сучасної теорії ризиків стали праці Дж. Неймана та О. Моргенштерна, в яких обґрунтована ними функція корисності визначає такі поведінкові характеристики, як схильність, несхильність і нейтральність до ризиків. Сучасна економічна наука істотно просунулась як щодо оцінки ризиків та управління ними (В. Альгін, І. Балабанов, В. Буянов, В. Вітлінський, Г. Марковіц, О. Устенко та інші), так і в напрямі дослідження специфіки управління ризиками в певній сфері: аграрному секторі (В. Чепурко), інноваціях (Т. Васильєва, П. Микитюк, С. Онишко), корпоративному секторі (Р. Брейлі, В. Євтушевський, Ф. Модільяні, В. Юрчишин), логістиці (Г. Бродецький, Н. Короленко), туризмі (М. Гузь, С. Рекунова), фінансовому секторі (Г. Панова, О. Шапкін) і т. д. [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8].

Зростання невизначеності сучасного середовища актуалізує потребу в дослідженні ризиків і в такій сфері діяльності, як освіта. Усвідомлення феномену освіти як суспільного блага змішаного типу розширює поняття “освітні ризики” за межі їх традиційного сприйняття тільки як втрати підприємницького доходу. Втрати в освіті можуть бути більш глобальними внаслідок її стратегічного значення для прогресу суспільства – це низька якість підготовки кваліфікованих кадрів; слабкість формування особистісних і ціннісних рис людських ресурсів; недостатність забезпечення інноваційного розвитку країни; програшні позиції в міжнародній конкуренції тощо.

Виклики, що стоять сьогодні перед вітчизняною вищою освітою, є серйозними і визначаються як загальносвіттовими тенденціями, так і специфічними умовами нашого життя. Освітні ризики — це виклики або загрози для функціонування і розвитку системи освіти такого ступеня, що вони можуть спричинити значні втрати. Економічними втратами в освіті можуть стати вивільнення істотної частини висококваліфікованого персоналу; закриття навчальних закладів; втрата контингенту; скорочення або втрата фінансових ресурсів. Серйозними можуть бути також соціальні втрати (посилення процесів соціальної селекції та послаблення функції соціальної мобільності, значні диспропорції на ринку праці — безробіття серед висококваліфікованих працівників і низький рівень оплати праці), педагогічні втрати (неефективність навчальних технологій, недостатній рівень загальної освіченості або компетентності випускників), політичні втрати (відсутність престижу національної системи освіти через її неефективність або корумпованість, низькі показники цієї системи в рейтингах, її непривабливість для іноземних студентів) тощо.

Спробуємо проаналізувати і систематизувати основні ризики, що стоять перед сучасною українською вищою освітою. Традиційно вся сукупність ризиків поділяється на дві великі групи: зовнішні та внутрішні (табл. 1). На наш погляд, перші з них можуть бути систематизовані у такий спосіб: глобалізація, технологічні виклики, політичні, правові, економічні та демографічні ризики.

Таблиця 1

Класифікація ризиків у системі вищої освіти

Зовнішні ризики	Внутрішні ризики
Глобалізація	Кваліфікація персоналу
Технологічні виклики	Недостатність коштів для розвитку
Політичні	Рівень підготовки абітурієнтів
Правові	Система управління: стиль керівництва; орієнтація на новаторство; система комунікацій та відносин
Економічні: фінансові; фіскальні; майнові	Слабкість і застарілість матеріально-технічної та навчально-лабораторної бази
Демографічні	Слабкість маркетингової політики

Глобалізація як провідна тенденція сучасного розвитку докорінно змінює зовнішнє середовище діяльності освітніх закладів, для якого властивими стають висока невизначеність, загальна взаємозв'язаність і гостра конкуренція. Жодний ВНЗ, де б він не знаходився (у столиці чи на периферії) не може не враховувати у своєму розвитку дію зазначених факторів. Думати, що глобалізація — це десь там і нас не стосується, є вкрай короткозорою позицією. Щоденне життя ставить безліч дрібних поточних запитань, які забирають усю енергію, увагу і залишають мало місця для турбот з приводу проблем глобалізації. Тим часом ми

вже стикаємося з такими проявами глобалізації, як зняття бар'єрів для руху потенціальних споживачів на міжнародному ринку освітніх послуг і загострення конкуренції у різних його сферах.

У першу чергу, конкуренція загострюється за потенціальних студентів. В основі цього лежать демографічні проблеми розвинутих країн, пов'язані з падінням народжуваності та відповідним скороченням населення віком 18–23 роки. Ці обставини змушують країни, де створено потужну базу для вищої освіти та потужні університетські комплекси з розвинутою інфраструктурою, не просто шукати молодь з інших країн, а активно залучати її до себе.

Яскравим прикладом щодо цього слугує той факт, що сьогодні вітчизняна вища освіта відчуває на собі вплив надзвичайно активної зовнішньої стратегії дружньої до нас Польщі. Потужна інформаційна і рекламна кампанія є вершиною айсберга цілеспрямованої освітньої політики цієї держави щодо створення якнайсприятливіших умов для залучення українських студентів. Ці умови стосуються оплати (порівнянної з вітчизняною), мови (можливості навчання російською та українською, прискореного вивчення польської), проживання, працевлаштування. Результатом такої політики стало безпрецедентне зростання чисельності українських студентів, залучених до Польщі, більш як у 5 разів за декілька років, що в цілому вже перевищує 10 тис. осіб і складає понад третину всього іноземного студентського контингенту Польщі *. ВНЗ Західної України вже відчувають на собі цю політику, яка проявляється у відпливі молоді за кордон і, поряд із загальною негативною динамікою демографічних тенденцій у нашій державі, формує серйозні ризики для вітчизняної системи вищої освіти.

Слід зауважити, що активізація експортної політики зумовлена також іншими причинами, а саме – намаганням залучити найталановитішу молодь. Отже, у даному випадку йдеться вже про конкуренцію за найкращі уми, за найкращі людські ресурси. В офіційній статистиці відсутні узагальнені дані про виїзд наших випускників за кордон на тимчасове або постійне працевлаштування. Але їх відсутність не повинна заспокоювати, адже загальновідомим є той факт, що дуже багато фахівців численних перспективних напрямів (технічних, хімічних, біологічних та ін.) на різних умовах працюють у передових країнах. На нашу думку, Україні слід дуже добре усвідомлювати не тільки масштаби цих процесів, але й їх довгострокові наслідки для свого розвитку.

Загострення та урізноманітнення форм сучасної конкуренції відбуваються не тільки за студентів – ці процеси охоплюють усі важливі напрями діяльності в системі освіти (науковий, міжнародний, підприємницький тощо). Уособленням цього феномену стають різноманітні рейтинги університетів, які, здійснюючи процес ранжирування, спрямовують ВНЗ на певні цілі при досягненні вищих шаблів. Характерно, що саме сфера діяльності з реалізації таких цілей стає бізнесом, продукуючи нові фінансові потоки та отримання надприбутків. Власне такою сферою слід вважати появу так званих “науковометричних баз даних”. Достатньо спірним є ототожнення реальних наукових здобутків із зро-

* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/world/846760-polshavpervyie-operedila-germaniyu-po-kolichestvu-studentov-iz-ukrainyi.html>.

станням публікацій у так званих "цитованих виданнях", що, до речі, визнається і у світових дослідженнях. Ці нечисленні заяви не здатні чинити опір сучасному мейнстріму — наполегливому прагненню до потрапляння до цих баз окремих видань, до збільшення публікацій у цитованих виданнях. Причому до цих наполегливих прагнень включаються як окремі науковці, так і університети, наукові установи та цілі країни. Зрозуміло, що власники відповідних товарних марок стають отримувачами монопольної ренти — надвисоких доходів від реалізації своїх прав на ці видання, на бази даних тощо. Але розуміння сутності цих процесів не залишає вибору, адже утриматись і займати гідні позиції в сучасному висококонкурентному середовищі можливо тільки за умови здійснення колосальних витрат на рівні окремих науковців, закладів, регіонів і країни в цілому.

Не менш серйозні ризики несуть для системи вищої освіти новітні технології. Виклики, пов'язані з поширенням ІКТ, зумовлюють не тільки необхідність бути на рівні таких технологій. Національна система вищої освіти, якщо вона хоче мати реальні конкурентні переваги в сучасному глобальному середовищі, повинна будуватися на адекватному використанні новітніх технологій і бути готовою реагувати на ті зміни, які ці технології несуть у навчальний процес. Вища освіта змогла справитися з появою дистанційного навчання, адаптувавшись до його вимог. Адже нові технології якісно змінюють навчальний процес, який здійснюється без особистого спілкування викладача і студента. І саме на ІКТ покладається функція передачі знань і контролю за їх засвоєнням.

Поширення МООС (massive open on-line courses — масових відкритих онлайн курсів) є новим етапом в експансії ІКТ і нових викликів, які стали справжнім випробуванням для традиційних форм навчання. Ідея МООС почала реалізовуватися ще у 90-х роках минулого століття, але новий імпульс дістала восени 2011 р., коли провідні американські університети (Стенфордський університет та Массачусетський технологічний інститут) в абсолютно відкритому доступі подали відеокурси навчальних дисциплін, які викладаються найдосвідченішими професорами. МООС стали стрімко поширюватись у різних країнах світу, і на червень 2014 р. їх уже налічувалося понад 2600 у всьому світі*.

Технологічні особливості реалізації МООС включають необхідність створення спеціальних платформ, які повинні забезпечувати не тільки відкритий доступ до певних курсів, але й можливості інтерактивного спілкування, обговорення всіх питань на форумі та зарахування здобутих знань. Якщо спочатку ці курси мали просто пізнавальний характер, то тепер обговорюються не тільки технології вільного ознайомлення із змістом навчальних дисциплін, але й можливість зарахування їх засвоєння.

Приємно зазначити, що наша країна теж активно долучається до реалізації цієї новації. Зокрема, створено громадський проект "Prometheus", а 15 жовтня 2014 р. відкрито реєстрацію на перші чотири масових онлайн-курси цього проекту, підготовлені викладачами КНУ імені Тараса Шевченка, КПІ та Києво-

* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.openculture.com/freeonlinecourses>; <http://www.educause.edu/ero/article/beyond-mooc-model-changing-educational-paradigms>.

Могиллянської академії. Цей проект забезпечує для всіх вільний і абсолютно безплатний доступ до найкращих навчальних курсів університетського рівня, надає безплатну можливість університетам, провідним викладачам і компаніям публікувати й розповсюджувати курси на цій платформі. Кожний курс проекту “Prometheus” складатиметься з відеолекцій провідних викладачів найкращих українських ВНЗ, інтерактивних завдань і форуму, на якому студенти матимуть можливість поставити запитання викладачеві та спілкуватись один з одним*.

Зрозуміло, що такі нові явища докорінно змінюють освітні процеси – навчання, передачу знань та їх контроль, методика викладання, друкування підручників і методичних матеріалів. Сучасним студентам більше до вподоби працювати у віртуальному просторі, а не з друкованими матеріалами. Напевно, можемо говорити про зниження шансів для розвитку індустрії друкування навчальних матеріалів. Натомість розширюється сфера їх віртуального простору, що актуалізує питання захисту інтелектуальної власності та адаптації усієї освітньої сфери до цих процесів.

Група політичних ризиків істотно розширилась у контексті подій 2014 р. Крім класичних ризиків, які пов’язані з нестабільністю політичної ситуації у країні та у світі, непослідовністю державного курсу в зовнішньому векторі та у внутрішній політиці, корупцією тощо, додалися загрози, породжені відкритою зовнішньою агресією та анексією територій. Для всіх освітян стала жахливою ситуація, коли гинуть люди, руйнується довгими роками нагромаджена матеріально-технічна база, коли внаслідок чіїхось хворобливих амбіцій тисячі людей раптово втрачають своє особисте майно і змушені поневірятися світом. Миролюбний менталітет українців не відразу зміг зреагувати на величезну підступність з боку росіян, на зраду деяких своїх громадян. Але події 2014 р. змінили наш світ, зробили незворотними процеси демократизації в Україні, її відходу від союзу з авторитарно-кдбешною системою сусідньої держави та визначення вектора її розвитку на загальнолюдські цінності – повагу до інших, ненапад і невтручання, демократичні свободи та механізми державотворення.

Реальним наслідком останніх подій стали надзвичайно стресові умови функціонування для більшості ВНЗ Донбасу, що втратили приміщення, лабораторну базу і змушені шукати нові місця розташування. Це величезний комплекс проблем: переїзд, пошук житла, налагодження навчального процесу і для викладацького складу, і для студентів, і для всіх співробітників. Необхідність їх розв’язання означає, що важливі стратегічні цілі та завдання відкладаються, тоді як у першу чергу потрібні швидкі та ефективні дії з урегулювання численних проблем налагодження діяльності ВНЗ в умовах окупації та евакуації. В такій ситуації, як ніколи, потрібна активна відкрита позиція МОН України та всього уряду щодо вирішення соціально-побутових питань їх персоналу і студентів.

Не менш серйозними для майбутнього розвитку вітчизняної системи вищої освіти є корупційні ризики. У новому законі, начебто, вже передбачено кроки для подолання корупції, зокрема – створення нового органу з контролю за якістю освіти, не залежного від МОН України. Водночас очевидно, що протидіяти корупції шляхом створення нових органів – не найбільш ефективний

* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prometheus.org.ua>.

спосіб, адже це може сприяти підвищенню "ціни питання". Реальними механізмами подолання корупції можуть стати лише відкритість, "прозорість" і чіткість усіх процесів: управлінських (прийняття рішень, вибори), фінансових (виділення коштів для ВНЗ, напрями їх витрачання), кадрових (рух, стимулювання) та ін.

Правові ризики пов'язані, головним чином, з недосконалістю та непослідовністю нормативно-правової бази освітньої діяльності. Довгоочікуваний Закон України * став проривним і дуже важливим для розвитку вищої освіти в Україні. До його основних новацій слід віднести нові умови організації вступу до ВНЗ: абітурієнти подаватимуть заяву не до ВНЗ, а до установи, що проводить зовнішнє незалежне оцінювання; залежно від кількості заяв вступників визначатиметься кількість місць державного замовлення. Випускники бакалаврату можуть вступати до магістратури на іншу спеціальність ("перехресний вступ"), що розширить міграцію студентів з регіональних ВНЗ до столичних або європейських університетів і є звичайною європейською практикою.

Нарешті ВНЗ України здобули академічну, організаційну та фінансову автономію. Новий закон визначає як норму оприлюднення фінансових документів і громадський контроль за грошовими рухами кожного навчального закладу. Демократичні процеси посилюються у виборах ректора — відтепер у них беруть участь усі викладачі та наукові працівники, а також значна кількість студентів. Уперше в українському освітньому законодавстві стільки уваги приділено контролю за якістю освіти. Створюється окрема структура — Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти — колегіальний орган, до складу якого входять 25 виборних членів.

Суспільний пласт, який змінюється у зв'язку з прийняттям такого документа, є настільки глибоким, що чимало його положень відтермінується у дії, адже на реалізацію їх у повному обсягу потрібні не тільки значні фінансові ресурси, але й зміна численних нормативних документів. Найголовніше — новим законом створюється справжнє конкурентне середовище, адже тепер усі вітчизняні ВНЗ повинні забезпечувати високу якість освіти, чим довести власну унікальність і важливість для українського суспільства або поступово припинити свою діяльність.

На жаль, політичні реалії 2014 і початку 2015 рр. внесли кардинальні корективи до поточних умов функціонування освіти, адже навіть чинні норми вимушено змінюються через необхідність урізання витрат. Так, у проекті Закону України "Про Державний бюджет України на 2015 рік" було передбачено певні моменти, які в разі їх введення далеко відкинули б вітчизняну освіту. Навіть в умовах війни освіта і наука покликані виконувати важливі виховні, навчальні та дослідницькі функції, адже це — фундаментальні основи існування й розвитку суспільства. Якщо не уникнути урізання витрат, то воно, принаймні, має бути таким, щоб не порушувати концептуальних засад функціонування системи освіти.

Досить багато питань організації освітньої діяльності ще залишають великий простір для доопрацювання: не всі освітні стандарти розроблено і прийня-

* Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

то, необхідно вдосконалювати організацію навчального процесу і облік робочого часу викладачів. Останнє положення щодо організації навчального процесу у ВНЗ було прийнято понад 20 років тому *, а в листопаді 2014 р. його було просто скасовано **. Отже, на даний момент діє лише наказ про затвердження норм часу для планування та обліку навчальної роботи (методичної, наукової та організаційної) викладачів ВНЗ, затверджений у 2002 р. ***.

За цей час змінилося життя, змінилися форми і технології навчального процесу, з'явилися Інтернет і дистанційне навчання, наша вища освіта стала ступеневою (введено рівні бакалавра, спеціаліста і магістра). ВНЗ у своїй діяльності повинні керуватися тими самими документами, де далеко не все враховано, не кажучи вже про необхідність реагувати на виклики європейської інтеграції. З метою активізації мобільності викладачів і студентів мають бути розроблені механізми, які б на основі кредитно-модульної системи забезпечували можливість переміщення студентів між ВНЗ.

Тісно пов'язана з правовими і велика група економічних ризиків, які є досить різними за структурою (фінансові, майнові, фіскальні тощо). Найбільші труднощі виникають у зв'язку з обсягами і структурою фінансування. Недостатність фінансових ресурсів є серйозним ризиком для забезпечення не тільки інноваційного розвитку, але й нормального функціонування системи вищої освіти. Разом з тим недостатність фінансових ресурсів відчувають усі країни світу – і передові, і ті, що розвиваються. Очевидною стає недостатність державних ресурсів для повноцінного забезпечення діяльності вищої освіти, і тим більше – з огляду на її зростаючу роль в інноваційному розвитку суспільства. Світова практика на ці виклики вже знайшла відповіді, які лежать саме у площині диверсифікації джерел. У багатьох країнах активізуються процеси залучення інших суб'єктів (крім держави) до фінансування освіти за допомогою різних механізмів. Для нашої країни перспективною є адаптація досвіду застосування стимулюючих механізмів з метою активізації участі бізнесу у фінансуванні освітньої та дослідницької діяльності університетів, а також механізмів полегшення фінансового тягаря для приватних споживачів освітніх послуг.

Популярна ідея – оптимізація мережі навчальних закладів. Але її ефективна реалізація вимагає чіткого розуміння того, що мається на увазі під оптимізацією, та які цілі вона повинна переслідувати. Якщо головна мета полягає у скороченні витрат на утримання освітньої системи, то повинні бути чіткі плани щодо того, за рахунок чого буде досягнуто цю економію. Якщо метою є просто скорочення кількості ВНЗ, то це не слугує аргументом для підвищення

* Про затвердження Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах : Наказ Міністерства освіти України від 2 червня 1993 року № 161 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG173.html.

** Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти України від 02 червня 1993 року № 161 : Наказ Міністерства освіти і науки України від 13.11.2014 р. № 1310 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE26262.html.

*** Про затвердження норм часу для планування обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів : Наказ Міністерства освіти і науки України від 07.08.2002 р. № 450 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0698-02>.

ефективності функціонування системи. Якщо ж на першому місці – створення потужних регіональних центрів вищої освіти, то важливо не тільки здійснити, так би мовити, зовнішню її оптимізацію (об'єднання декількох ВНЗ в один), але й забезпечити внутрішню ефективну організацію новоствореного великого ВНЗ.

Зрозуміло, що будь-яка організаційна перебудова є стресом для закладу, оскільки означає зіткнення різних корпоративних культур, а взагалі – зміну загальної внутрішньої культури та системи комунікацій. У такій великій структурі, з одного боку, зростає загроза істотного посилення бюрократизації всіх процесів, а з іншого – створюється потенціал для синергетичного потужного розвитку. І тому найважливішим завданням стає вирішення саме завдань розкриття цього потенціалу, що, у свою чергу, вимагає сучасних інноваційних підходів до управління ВНЗ, урахування теоретичного і практичного доробків передового менеджменту, накопичених світовою практикою.

Не можна обійти увагою і ризики, пов'язані з демографічними проблемами. Висока динаміка розширення масштабів вищої освіти в Україні у 90-х – на початку 2000-х років мала своєю основою зростання народжуваності дітей у 80-х роках. Після 2007 р. починає спостерігатися поступове скорочення населення віком 18–23 роки, зумовлене кризовими процесами різкого скорочення (майже удвічі) народжуваності з початку 90-х років. Зменшення студентського контингенту почалося з 2008 р., а з 2011 р. уже майже всі українські ВНЗ відчули його різке скорочення.

Серйозність цих ризиків пояснюється ще й тим, що у попередні роки було істотно нарощено кадровий та інституційний потенціали системи вищої освіти: зросла чисельність кандидатів і докторів наук, поступово поліпшується технічне та методичне забезпечення навчального процесу у ВНЗ, формуються традиції викладання та наукової роботи. Критична залежність фінансово-економічної стабільності у функціонуванні системи вищої освіти від чисельності студентів ставить під загрозу можливість її подальшого розвитку. Напевно, така залежність має бути обов'язковою з точки зору необхідності конкуренції між ВНЗ і стимулювання їх до вдосконалення своєї діяльності. Тим часом в умовах передбачуваних демографічних змін і непростій ситуації на ринку праці дуже важливо, щоб впроваджувалися механізми послаблення цієї залежності – з тим, щоб система змогла адаптуватися до них і не втратити свої найкращі надбання. Згідно з новим законом, зменшується навантаження викладачів, що, безумовно, пом'якшить ситуацію з надлишком висококваліфікованого персоналу ВНЗ.

Перелік зовнішніх ризиків можна продовжувати і аналізувати далі, адже ми розглянули лише основне їх коло. Ці ризики не вичерпують усіх викликів і труднощів у розвитку системи вищої освіти, які зумовлюються також великою групою внутрішніх ризиків. У таблиці 1 окреслено основні внутрішні ризики, що залежать від внутрішніх ресурсних та управлінських факторів: це, з одного боку, недостатність внутрішніх ресурсів (студентів, висококваліфікованого персоналу, фінансів, комп'ютерної техніки, інфраструктури тощо), а з іншого – неефективне управління використанням цих ресурсів у сучасних складних зовнішніх умовах. Більш детальний аналіз внутрішніх ризиків може стати предметом для

подальших досліджень і наукових дискусій, тоді як вважаємо за доцільне зупинитися на питанні визначення ступеня ризиків.

Нормативними постановами Кабінету Міністрів України визначено і затверджено критерії, за якими оцінюється ступінь ризику окремого навчального закладу в системі загальної середньої, професійно-технічної * та вищої ** освіти. До критеріїв оцінки ступеня ризику у сфері вищої освіти віднесено строк провадження господарської діяльності з надання освітніх послуг у системі вищої освіти; наявність фактів порушення вимог законодавства до провадження господарської діяльності з надання освітніх послуг у системі вищої освіти (відсутність правових підстав для провадження освітньої діяльності за окремими напрямками та спеціальностями, порушення вимог до формування структури ВНЗ і контингенту студентів, кадрового забезпечення навчального процесу, невиконання навчальних планів і програм); результати акредитації освітніх програм (за рівнем акредитації та (або) спеціальністю (напрямом)); виконання планових показників діяльності, що містяться у щорічних планах суб'єкта господарювання (державне замовлення та фінансова стабільність).

Як правило, окреслені критерії аналізуються при перевірці ВНЗ, на основі чого робиться загальний висновок про ступінь його ризику (незначний – Н, середній – С, високий – В). З точки зору наукового аналізу, з цього переліку критично важливими слід назвати тільки виконання державного замовлення та фінансову стабільність. При цьому слід наголосити і на необхідності більш комплексної оцінки та розширення кола показників (таких, як співвідношення фактичного контингенту та ліцензованих обсягів, рівень безробіття випускників і в цілому в регіоні тощо). Доцільною є також оцінка ступеня ризиків на різних рівнях: закладу, регіону, підгалузі (ВНЗ певного профілю чи типу) та галузі в цілому.

Крім того, аналітиками МОН України розроблено кластерний підхід, який дозволяє визначити регіональні групи ВНЗ відповідно до ступеня загострення їх внутрішніх проблем. Першим етапом моніторингу виступає розрахунок 9 індексів на основі груп показників: індекс потенціалу мережі, індекс диверсифікації джерел фінансування, індекс диверсифікації форм навчання, індекс державної підтримки окремих категорій студентів, індекс диверсифікації за джерелами фінансування, індекс доступу за рівнями освіти, індекс якості науково-педагогічного потенціалу, індекс результативності та індекс ресурсного забезпечення (табл. 2).

У результаті розрахунку наведених індексів виокремлено чотири кластери регіональних систем вищої освіти (табл. 3): успішні (*кластер А*), достатньо успішні (*кластер В*), частково успішні (*кластер С*), проблемні (*кластер D*).

* Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності з надання освітніх послуг у системі загальної середньої і професійно-технічної освіти та визначається періодичність здійснення заходів державного нагляду (контролю) : Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 2011 р. № 311 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/311-2011-%D0%BF>.

** Про затвердження критеріїв, за якими оцінюється ступінь ризику від провадження господарської діяльності з надання освітніх послуг у системі вищої освіти та визначається періодичність здійснення заходів державного нагляду (контролю) : Постанова Кабінету Міністрів України від 02 березня 2010 р. № 238 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/238-2010-%D0%BF>.

Підсумки досліджень показали, що за окремими індексами та інтегральним моніторинговим індексом (ІМІ) регіональні системи вищої освіти мають певне розшарування. Так, індекси M_2 , M_3 і M_7 мають помірну варіацію, а M_5 і M_8 — середню. Групу з великою варіацією репрезентують регіони у структурі індексів M_1 , M_4 , M_6 і M_9 . Серед 27 регіональних систем 11 (або 41%) позиціюються у кластері *A*, 15 (або 55%) — у кластері *B* і 1 (або 4%) — у кластері *C*, що засвідчує наявність значної варіації серед регіональних систем вищої освіти. І хоча в цілому переважна більшість цих систем знаходиться у кластерах *A* і *B*, все ж проведений аналіз підтверджує наявність таких вузьких місць: ресурсне і матеріально-технічне забезпечення; рівний доступ до освіти; державна підтримка студентів.

Таблиця 2

Моніторинг показників регіональних систем вищої освіти України

Індекси	Показники
M_1 Індекс потенціалу мережі	Чисельність студентів на 10 тис. населення; чисельність науково-педагогічних кадрів на 10 тис. населення; середній контингент студентів регіону на 1 ВНЗ; середній контингент студентів регіону на 1 ВНЗ державної та комунальної форм власності; середній контингент студентів регіону на 1 ВНЗ приватної форми власності
M_2 Індекс диверсифікації джерел фінансування	Частка і темпи зростання контингенту студентів, які навчаються за кошти державного та місцевих бюджетів; частка і темпи зростання контингенту студентів, які навчаються за кошти юридичних і фізичних осіб; чисельність і темпи зростання контингенту студентів регіону на 1 ВНЗ за кошти державного та місцевих бюджетів; чисельність і темпи зростання контингенту студентів регіону на 1 ВНЗ за кошти юридичних і фізичних осіб
M_3 Індекс диверсифікації форм навчання	Частка і темпи зростання контингенту студентів денної форми навчання; частка і темпи зростання контингенту студентів вечірньої та заочної форм навчання; середній контингент студентів денної форми навчання на 1 ВНЗ; середній контингент студентів вечірньої та заочної форм навчання на 1 ВНЗ
M_4 Індекс державної підтримки окремих категорій студентів	Середній контингент і темпи зростання чисельності студентів з обмеженими можливостями на 1 ВНЗ; середній контингент і темпи зростання чисельності студентів – дітей-сиріт на 1 ВНЗ; середній контингент і темпи зростання чисельності студентів – дітей-сиріт на повному державному утриманні на 1 ВНЗ; середній контингент студентів – іноземних громадян на 1 ВНЗ
M_5 Індекс диверсифікації за джерелами фінансування	Частка прийому до державних і комунальних ВНЗ; частка прийому до приватних ВНЗ; частка обсягу та темпи зростання прийому на навчання за кошти державного та місцевих бюджетів; частка обсягу та темпи зростання прийому на навчання за кошти юридичних і фізичних осіб; середній обсяг прийому на 1 ВНЗ за кошти державного та місцевих бюджетів; середній обсяг прийому на 1 ВНЗ за кошти юридичних і фізичних осіб

Закінчення таблиці

<i>M</i> ₆ Індекс доступу за рівнями освіти	Частка і темпи зростання випускників поточного року старшої школи; частка випускників поточного року ПТНЗ; частка випускників поточного року ВНЗ I–II рівнів акредитації; частка випускників поточного року ВНЗ III–IV рівнів акредитації; частка і темпи зростання чисельності сільської молоді, зарахованої на навчання до ВНЗ III–IV рівнів акредитації; частка сільської молоді, зарахованої на навчання до ВНЗ III–IV рівнів акредитації за направленням
<i>M</i> ₇ Індекс якості науково-педагогічного потенціалу	Чисельність і темпи зростання докторів наук на 100 студентів денної форми навчання; чисельність і темпи зростання кандидатів наук на 100 студентів денної форми навчання; чисельність і темпи зростання професорів на 100 студентів денної форми навчання; чисельність і темпи зростання доцентів на 100 студентів денної форми навчання
<i>M</i> ₈ Індекс результативності	Частка і темпи зростання випуску фахівців ВНЗ державної та комунальної форм власності; частка і темпи зростання випуску фахівців ВНЗ приватної форми власності; частка і темпи зростання чисельності випускників денної форми навчання; частка і темпи зростання чисельності випускників вечірньої та заочної форм навчання
<i>M</i> ₉ Індекс ресурсного забезпечення	Власна площа навчально-лабораторних будівель ВНЗ регіону на 1 студента денної форми навчання; загальний книжковий фонд на 1 бібліотеку; середня чисельність читачів на 1 бібліотеку; середній книжковий фонд на 1 читача; власна площа гуртожитків ВНЗ регіону на 1 проживаючого; рівень забезпечення студентів гуртожитками; кількість місць у підприємствах громадського харчування при ВНЗ регіону на 100 студентів денної форми навчання; кількість місць у підприємствах громадського харчування при гуртожитках на 100 проживаючих

Таблиця 3

Матриця індексів регіональних систем вищої освіти України

Кластери	<i>M</i> ₁	<i>M</i> ₂	<i>M</i> ₃	<i>M</i> ₄	<i>M</i> ₅	<i>M</i> ₆	<i>M</i> ₇	<i>M</i> ₈	<i>M</i> ₉	ІМІ
<i>A</i>	7	14	12	14	8	14	9	9	10	11
<i>B</i>	14	12	14	8	18	11	18	17	16	15
<i>C</i>	6	1	1	4	1	2	0	1	1	1
<i>D</i>	–	–	–	1	0	0	0	0	0	0
Коефіцієнти варіації (%).....	27,04	8,81	9,89	27,12	11,91	24,27	9,58	13,77	31,05	9,88

У цілому оптимістичний характер отриманих результатів аналізу регіональних систем вищої освіти не залишає сумнівів щодо необхідності вдосконалення моніторингу їх здатності та готовності протистояти викликам і змінам у зовнішньому середовищі. Актуальною є необхідність продовжити аналіз вітчизняної системи вищої освіти у контексті її готовності до сучасних викликів розвитку, що є можливим у напрямках розширення вихідної бази критеріїв і показників, а також нових підходів до кластеризації (виокремлення у системі вищої освіти не тільки освітніх, але й освітньо-наукових кластерів). Крім того, можемо конста-

тувати неадекватність упереджувальної реакції на виклики й ризики зовнішнього і внутрішнього середовища на інституційному, регіональному та національному рівнях.

Висновки

Забезпечення розвитку системи вищої освіти в умовах складного, невизначеного, швидко змінюваного зовнішнього середовища вимагає всебічного аналізу всіх можливих ризиків. Перед українською вищою освітою стоять величезні глобальні, політичні та економічні виклики, що визначаються як загальносвіттовими тенденціями, так і специфічними умовами нашого сьогодення. Своєчасний ґрунтовний аналіз усіх викликів і ризиків повинен стати основою для вироблення продуманих, ґрунтовних рішень і реалізації їх у державній освітній політиці. Проведений аналіз засвідчив, що у вітчизняній вищій освіті накопичено великий запас міцності, який дуже важливо не втратити і не знищити. Потреба сучасного етапу полягає у формуванні професіонального ризик-менеджменту в системі вищої освіти, адже справжній інноваційний, проривний розвиток українських університетів зокрема та всієї освітньої системи в цілому можливо забезпечити лише тоді, коли ми діятимемо на упередження, а не в режимі швидкого реагування на раптові події.

Список використаної літератури

1. Балабанов *И.Т.* Риск-менеджмент. — М. : Финансы и статистика, 1996. — 192 с.
2. Буянов *В.П.* Рискология (управление рисками) : учеб. пособ. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Экзамен, 2003. — 384 с.
3. Витлинский *В.В.* Кредитный риск коммерческого банка. — К. : Знання, 2000. — 102 с.
4. Вітлінський *В.В.*, Наконечний *С.І.* Ризик у менеджменті. — К. : Борисфен-М, 1996. — 336 с.
5. Маршалл *А.* Основы экономической науки. — М. : Эксмо-Пресс, 2007. — 832 с.
6. Найт *Ф.Х.* Риск, неопределенность и прибыль ; [пер. с англ. М.Я.Каждана]. — М. : Дело. — 2003. — 360 с.
7. Панова *Г.С.* Банковский риск-менеджмент: мировой опыт и практика / Проблемы управления банковскими и корпоративными рисками. — М. : Финансы и статистика. — 2005. — С. 222–237.
8. Нейман *Дж.*, Моргенштерн *О.* Теория игр и экономическое поведение ; [пер. с англ. под ред. и с доб. Н.Н. Воробьева]. — М. : Наука, 1970. — 703 с.

References

1. Balabanov I.T. *Risk-Menedzhment* [Risk-Management]. Moscow, Finansy i Statistika, 1996 [in Russian].
2. Buyanov V.P. *Riskologiya (Upravlenie Riskami)* [Riskology (Control over Risks)]. Moscow, Ekzamen, 2003 [in Russian].
3. Vitlinskii V.V. *Kreditnyi Risk Kommercheskogo Banka* [Credit Risk of a Commercial Bank]. Kiev, Znannya, 2000 [in Russian].
4. Vitlins'kyi V.V., Nakonechnyi S.I. *Ryzuk u Menedzhmenti* [Risk in Management]. Kyiv, Borysfen-M, 1996 [in Ukrainian].

5. Marshall A. *Osnovy Ekonomicheskoi Nauki* [Principles of Economics]. Moscow, Eksmo-Press, 2007 [in Russian].

6. Knight F.H. *Risk, Neopredelennost' i Pribyl'* [Risk, Uncertainty and Profit]. Moscow, Delo, 2003 [in Russian].

7. Panova G.S. *Bankovskii risk-menedzhment: mirovoi opyt i praktika, v: Problemy Upravleniya Bankovskimi i Korporativnymi Riskami* [Bank risk-management: the world experience and practice, in: Problems of Control over Bank and Corporative Risks]. Moscow, Finansy i Statistika, 2005, pp. 222–237 [in Russian].

8. von Neumann J., Morgenstern O. *Teoriya Igr i Ekonomicheskoe Povedenie* [Theory of Games and Economic Behavior]. Moscow, Nauka, 1970 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 10 листопада 2014 р.
